

**XORAZM VOHASI SHAHARSOZLIGINING O'ZIGA XOS
JIHATLARI (QADIMGI VA O'RTA ASRLAR ARXEOLIGIK
TOPILMALARI ASOSIDA)**

Soliyeva Shahnoza Rasul qizi

Urganch davlat universiteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7583325>

ARTICLE INFO

Received: 18th January 2023

Accepted: 29th January 2023

Online: 30th January 2023

KEY WORDS

Xorazm, shaharsozlik,
istehkom, qal'a, ijtimoiy hayot
va h.k.z

ABSTRACT

Xorazmning qadimiy tarixi, savdo shaharlari to'g'risida XIX asr rus geograflari, tarixchilari, elchilari, harbiy topograflari, etnograf va sayyohlari tomonidan chop qilingan ko'pgina asarlar va maqolalardan ham ma'lumotlar topishimiz mumkin. Xorazmga bu davrda birinchi ilmiy ekspeditsiyalar yuborilgan. Yo'llar, mustahkamlangan qal'a va qo'rg'onlar, iqtisodiyot to'g'risidagi ma'lumotlar to'plash bilan bir qatorda, ular vohaning qadimgi tarixini ham o'rganganlar.

Xorazmning o'rta asrlar shahar madaniyati masalalari to'g'risidagi bir qancha ilmiy asarlar, hisobotlar paydo bo'ldi. Bu davrga Xiva vohasi tavsiflari ham taalluqli bo'lib, ular ko'proq ilmiy xususiyatga ega bo'lgan.

XIX asr manbalariga rus geograf, etnograf, tarixchi, rassom, harbiy topograf va sayyohlari asarlari mansub bo'lib, ular jumlasiga: A.V.Butakov, G.Baziner, G.I.Danilevskiy, V.V.Grigorev, N.I.Veselovskiy, V.V.Bartold, V.G.Tizengauzen, A.L.Kun, A.N.Samoylovich, M.I.Ivanin, V.V.Velyaminov-Zernov, M.N.Galkin, N.V.Xano'kov, A.I.Levshin, P.I.Nebolsin, N.S.Nikitin, A.V.Kaulbars va shu kabi bir qancha olimlar asarlarini kiritish mumkin. Bular orasida, ayniqsa, V.V.Grigorev, N.I.Veselovskiy, V.V.Bartold va V.G.Tizengauzen asarlari Xorazmning X-XV asrlardagi savdo shaharlari to'g'risidagi o'rta asrlar manbalaridagi ma'lumotlarni keltirilganligidan va o'rganishdan tashqari, ularni tanqidiy o'rganish borasidagi ilk urinishlar bo'lganligi bilan ham qimmatlidir.

Yevropaning boshqa mamlakatlari olimlari ichida ham ba'zilari o'z asarlarida Xorazm savdo shaharlari, ularning joylashgan o'rni, iqtisodiy ahvoli va boshqa mamlakatlar savdo shaharlari orasida egallagan mavqei to'g'risida ma'lumotlar keltirish bilan birga, o'z fikrlarini ham bildirishga harakat qilganlar. Masalan, ingliz sayohatchisi G.Lansdell esdaliklarida Xorazm yodgorliklariga bag'ishlangan bo'lim ham mavjud. Ammo shuni qayd qilish lozimki, Lansdell Xorazm yodgorliklarining to'liq tafsilotini keltirib o'ta olmagan. Yana bir muallif – G.Le Strenj, o'zining musulmon dunyosining sharqida joylashgan davlatlardagi yodgorliklarga bag'ishlangan asarida Xorazm shaharlarini ham tasvirlab o'tadi. G.Le Strenj tomonidan tuzilgan kartada, o'rta asrlar mualliflari ma'lumotlari asosida Jurjon (Urganch), Kat, Mizdahqon, Hazorasp, Xiva shaharlari va bir qancha karvonsaroylar hamda manzilgohlar ko'rsatib o'tilgan edi.

X-XV asrlar savdo shaharlarini o'rganishning ikkinchi davri, mashhur arxeolog va etnograf S.P.Tolstov boshchiligida 1937 yilda tuzilgan Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi faoliyati bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu ekspeditsiya 40 yildan ortiqroq vaqt davomida juda ko'p o'rta asrlar yodgorliklarini: shaharlar, manzilgo'lar, karvonsaroylar va shu kabi yodgorliklarni aniqladi hamda ilmiy o'rgandi. Bu arxeologik ekspeditsiyaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u kompleks metodda ish olib bordi. Ya'ni tarixiy yodgorliklarni o'rganish ishiga arxeolog va etnograflardan tashqari, geograflar, geomorfolog, antropolog, tuproqshunos, zoolog, biolog, tilshunoslar va ershunoslar ham taklif qilindiki, bu, o'z navbatida, mazkur yodgorliklarni har taraflama mukammal, ilmiy tadqiq qilish imkonini berdi. Natijada juda ko'pgina yodgorliklar o'rta asr manbalarida ko'rsatilgan savdo shaharlari bilan solishtirib aniqlandi. O'rta asr manbalarida ko'rsatib o'tilgan shaharlardan tashqari, manbalarda eslatilmagan yoki manbalardagi qaysi shaharga to'g'ri kelishi aniqlanmagan X-XV asrlarga oid yodgorliklari ham topib o'rganildi. Ayniqsa, arxeologik tadqiqotlarda aviatsiyadan foydalanish juda katta ahamiyatga ega bo'ldiki, ayrim qismlarini erdan turib mutlaqo kuzatib bo'lmaydigan yoki qiyinlik bilan kuzatiladigan shahar va qishloqlarning joylashishini aniqlash imkoniyati tug'ildi; erdan turib mutlaqo ko'rib bo'lmaydigan yangi ob'ektlarni ham topish mumkin bo'ldi. Shu o'rinda ba'zi yirik savdo markazlarida olib borilgan tadqiqot ishlari solnomasini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz.

Xorazmning butun rivojlangan o'rta asr davomida, ya'ni X-XV asrlardagi eng yirik savdo markazi bo'lgan Urganchda (Ko'hna Urganchda) arxeologik tadqiqot ishlari, yuqorida aytib o'tganimizdek, 1928-1929 yillarda boshlangan edi. Ammo unda bu shahar tarixining ko'pgina qirralarini ochib berish imkoni bo'lmagan edi. 1952 yilda Urganchda mukammal arxeologik tadqiqotlar natijasida u mufassal o'rganildi va o'rta asr manbalaridagi ma'lumotlar to'la tasdiqlandi. Yirik savdo markazlaridan biri Shemaxaqal'ada arxeologik tadqiqotlar 1947 yilda boshlandi. 1948 yilda shahar N.N.Vakturskaya tomonidan o'rganildi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida juda ko'pgina hunarmandchilik mahsulotlari topildiki, u shaharning o'rta asrlarda yirik savdo-hunarmandchilik markazi bo'lganligini ko'rsatadi. Ammo Shemaxaqal'aning o'rta asr manbalaridagi qaysi shaharga to'g'ri kelishi hali uzil-kesil aniqlanmagan.

X-XV asrlar savdo shaharlarini o'rganishning uchinchi davri 1958 yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasining Qoraqalpog'iston filiali arxeologiya bo'limining tashkil topishi bilan uzviy bog'liqdir. Bo'lim olimlari Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasidan mustaqil arxeologik tadqiqotlar o'tkaza boshladi. Bu ilmiy muassasa tomonidan 1958-1988 yillar davomida juda ko'plagan arxeologik ekspeditsiyalar amalga oshirildi. 1958-1961 yillar davomida Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tomonidan Shahrlilik, Puljoy, Bug'roxon, Munchoqli, Zamahshar, Tuproqqal'a, Yorbakirqal'a va Hazorasp kabi savdo shaharlari ham o'rganib chiqildi. Bular natijalari X-XV asrlar savdo markazlari to'g'risidagi qarashlarimizni yangidan-yangi ma'lumotlar bilan boyitdi. 1962, 1964-1965 va 1966 yillarda O'zbekiston FA Qoraqalpog'iston bo'limining V.N.Yagodin rahbarligidagi guruhi tomonidan yana bir yirik savdo markazi Mizdahqonda arxeologik qazuv ishlari olib borildi. Bu tadqiqotlar natijalari o'rta asrlar manbalarida eslatib o'tilgan ma'lumotlarni to'la tasdiqladi. Ya'ni, Mizdahqon X-XV asrlar davomida Xorazmning eng yirik, ba'zida Urganchdan keyingi yirik savdo markazi bo'lganligi ilmiy jihatdan tasdiqlandi. 1963, 1968-1971 yillar davomida Qoraqalpog'iston arxeologlari Yu.P.Mano'lov rahbarligida tadqiqotlarni davom ettirib, o'ng

qirg'oc Amudaryo bo'ylab arxeologiq ishlar olib borib, Kat, Abu Muslimqal'a, Janpikqal'a yodgorliklarini o'rganib chiqdilar. Bu arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan eng muhim narsa shu bo'ldiki, Ibn Battuta ta'kidlagan, o'ng qirg'oc Xorazmda Buxoroga qadar Qiyot (Kat)dan boshqa shahar yo'q degan ma'lumoti unchalik haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Arxeologik tadqiqotlar samarasi o'laroq o'ng qirg'oc Xorazm savdo shaharlaridan topilgan juda boy materiallar ayniqsa, ko'plagan Oltin O'rda tangalari shuni ko'rsatadiki, mo'g'ul bosqinidan keyin ham o'ng qirg'oc Xorazm savdo shaharlari asta-sekin bo'lsa-da, o'z qaddini tiklab olganlar. Ammo, ulardan hech qaysisi X-XIII asrlardagi darajasiga eta olmagan. 1973, 1978-1981, 1981-1983, 1985-1987 yillarda Janpiqqal'ada, 1980, 1985, 1986-1987 yillarda Mizdahqonda, 1963, 1965 yillarda Shahrlikda, 1973-1974 yillarda Vayangan (Ardaxushmisan)da olib borilgan arxeologik tadqiqotlar Xorazm savdo shaharlarining topografiyasi, xo'jalik hayotini aniqlash bilan birga, ularning olib borgan savdo aloqalarining yo'nalishlarini hamda muayyan bir o'lkadan (masalan, Erondan, Volgabo'yidan va hokazo) qanday mahsulotlar keltirilganligini yoki Xorazmdan shu o'lkalarga qanday mollar chiqarilganligini to'liq bo'lmasada, aniqlash imkonini berdi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan savdo shaharlaridan tashqari, X-XV asrlarda Xorazm savdo shaharlari qatoriga kirgan boshqa savdo shaharlarida ham arxeologik tadqiqot ishlari o'tkazilgan. Xorazmning XIII-XIV asrlarda umum Evroosiyo savdosida tutgan o'rni, shu davrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, Oltin O'rda davlati iqtisodiy-madaniy hayotida tutgan o'rni mavzusini yoritishda ayniqsa qoraqalpoq arxeologi va tarixchi olimi M.Sh.Qdo'rniyozovning xizmatlari katta. U bu mavzuga oid ko'plagan monografiya va maqolalar muallifidir. U yana Xorazmning Xorazmning XIII-XIV asrlarda Buyuk Ipak yo'li savdosida tutgan o'rni ancha salmoqli bo'lganligini yozma manbalar va arxeologik tadqiqotlar yordamida isbotlab berdi.

Savdo shaharlari tarixini, ularning xo'jalik hayotini o'rganishda yana karvon yo'llarini, ularning yo'nalishini o'rganish ham juda muhim ahamiyatga ega. 1930-yillardan tortib to 90-yillargacha bo'lgan davr ichida Xorazm savdo shaharlarining qo'shni va uzoq o'lkalar bilan olib borgan savdo munosabatlarini aniqlash imkonini beruvchi bir qancha karvon yo'llari arxeologik jihatdan tadqiq qilindi. Shunday karvon yo'llaridan biri Xorazm savdo shaharlarini ko'chmanchilar va Sharqiy Evropa bilan bog'lovchi yo'l bo'lib, u Ustyurt platosi ustidan o'tgan. Hali XIX asrdagi rus geograflari, elchilari va sayyohlari Ustyurtdan o'tishda juda ko'p minora, karvonsaroy va sardobalar harobalariga duch kelganlar va ular bu yodgorliklarni tasvirlashga, o'rganishga harakat qilganlar. Ammo faqat 1946 yilda bu erlarni arxeologik jihatdan o'rganishga kirishgan Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi hodimlarigina bu xarobalarning karvonsaroylar bo'lganligi, bu cho'zilib ketgan xarobalar tizimi esa ular orqali karvon yo'li o'tganligini to'liq aniqlab, isbotladilar. Bu karvon yo'lidagi Buloq, Qusbuloq, Belovli, Churuk va Uchquduq karvonsaroylari S.P.Tolstov tomonidan X-XI asrlarga taalluqli ekanligi ta'qidlandi. 1950 yilda bu erda Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi xodimlari qayta arxeologik tadqiqotlar o'tkazishi natijasida ular XI-XIII asrlarga xos deb belgilandi. 1964 yilda bu erda arxeologik tadqiqot olib borgan qoraqalpoq arxeologi E.Bijanov bu karvonsaroylar xorazmshohlar davrida qurilib, ulardan juda keng miqyosda XIII-XIV asrlarda foydalanganliklarini aniqladi. Keyinchalik, 1971-1975 yillarda Ustyurtni V.N.Yagodin rahbarligidagi O'zbekiston FA Qoraqalpoq filiali, arxeologiya bo'limlari xodimlari sistemali o'rganishga kirishdi. Ammo bu karvon yo'lidagi karvonsaroylarni 1975-1978 yillarda

Yu.P.Mano'lov rahbarligida qoraqalpoq arxeologlari atroflicha o'rganib chiqdilar. Aynan shu guruh tomonidan bu erda ishlar 1981 yilda ham davom ettirildi. Natijada Xorazm savdo shaharlarining Sharqiy Evropa bilan savdo munosabatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni to'ldiruvchi juda boy materiallar to'plandi. Bu karvonsaroylar XIV asr o'rtasida qurilib, XV asr oxirigacha xizmat etgani aniqlandi.

References:

1. Matkarimov M., Xorazm Respublikasi: davlat tuzilishi, nozirlari va iqtisodi, Urganch, 1993
2. Xudoyberganov K., Xiva xonlari shajarasi, Xiva, 1996
3. Xorazm tarixi, 2j., Urganch, 1997